

Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji Bir Deneme, Emine YILMAZ, Grafiker

Yaymcılık: 9, 1. Basım, Ankara 2002. X + 146 s.

i

Çuvaşlar ve Çuvaşya

Çuvaşlar (g;inamceM), Türkçe konuşulan coğrafyanın kıyısında, Türk dünyasının ana gövdesinden izole bir Türk topluluğudur. Ruslar tarafından 'Dağ Halkı' (k:rş.Çuv. *Turi* 'Dağlı') olarak adlandırılan Çuvaşlar, Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensuptur. Çuvaşya (*g;inam ÇepmhlBe* 'harf. Çuvaş Yersuyu' k:rş.Orhon Türkçesi *yir sub* 'yer su; ülke, anayurt'), Rusya Federasyonu'na bağlı otonom bir cumhuriyettir (IIaBam *ABTOHOMH1Ille Pecny6JIHKH*). 18,300 km² yüzölçüme sahip Çuvaşya, Doğu Avrupa bölgesinde İdil (Volga) nehrinin orta mecrasına yakın bir coğrafyadadır. Tarih boyunca Doğu ile Batı arasında bir köprü olan Çuvaşya'nın başkenti Çeboksan'dır (*IIlynamKap*).

İkinci binyıl zarfında Hazar, Peçenek, Kuman, Kıpçak gibi Türk ya da Hun, Avar gibi Türklerle yakın etnik-kültürel ilişkilere sahip topluluklar Avrasya coğrafyasında, özellikle Doğu Avrupa'da çok etki\ roller oynamışlardır. Bu tarihi Türk topluluklarından biri de Bulgarlardır. Doğu Avrupa'yı yurt tutan Bulgarların tarihi, Volga ve Tuna nehirleri havzalarında iki ayn yönde gelişmiştir.

Çuvaşların ataları olan Bulgar-Suvar kabilelerinin bölgeye Türkistan'dan geldikleri, komşu Mordvin ve Çeremis (=Mari) gibi Fin-Ugor kavimleri ile birlikte Bulgar birliğini kurdukları kabul edilmektedir. 7. yüzyılda kurulan Büyük Bulgar Hanlığı, Hazarların baskısıyla bölünmüş, Bulgarların bir bölümü (Utigurlar) Orta Volga havzasına, bir bölümü (Kutrigurlar) de güneye yönelmiştir (MS 678). Güneye, bugünkü Bulgaristan ve Romanya'ya yönelenler, *Tuna Bulgarları* adını almıştır. Tuna Bulgarları zamanla Slav kabileleri içinde eriyerek tarih sahnesinden çekilmiş, geriye *Bulgsris* 'Bulgaristan' yer adı kalmıştır.

Volga Bulgarlarının büyük bir bölümü MS 922' de İslam dinini, Aşağı Volga

havzasını elinde tutan ve yine bir Bulgar halkı olduğu kabul edilen Hazarlar ise MS 965'te Musevi dinini kabul etmişlerdir (Knieger 1961: 8). Bilim adamlarının çoğu, Hazarların dilinin Bulgar tipinde olduğunu kabul eder (bk. Menges 1968: 30). Bulgarlar, 158 *Değerlendirmeler*

Kaşgarlı' da, Kıpçakların ve Suvarlann hemen kuzeyinde, haritanın batısında gösterilmiştir.

Bugünkü Çuvaşların da ataları olduğu kabul edilen Volga Bulgarlarının ülkesi, 13. yüzyılın başlarında Moğol işgaline uğramıştır. Moğol istilası Bulgar Devleti siyasi bakımından ortadan kaldırmış, Bulgar kültürel mirasının büyük ölçüde yok olmasına yol açmıştır. Volga Bulgarları 15. yüzyılda Altın Orda'nın yıkılmasının ardından kurulan Tatar Hanlığı'na bağlanmıştır. 10. yüzyıldan itibaren Rusların ilgi alanı olmaya başlayan Volga havzası ve buranın yerli halkı Çuvaşlar 16. yüzyılın ortasında Rus Devletine bağlanmış, ardından Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. *Anatri* (Aşağı) *Çuvaşları* ve *Turi Çuvaşlarının* oluşturduğu Çuvaş halkı 500-600 yıldır bugünkü topraklarında yaşamaktadır (bk. Rasonyi 1971, Menges 1968, Caferoğlu 1984).

Türk Dili Haritasının Kıyısında İzole Bir Türk Dili: Çuvaşça

Türk dilleri ailesi içinde tek başına bir grup oluşturan ve tarihi Bulgar dilinin devamı olarak kabul edilen Çuvaşça (*QıBaIIIJTa*), Rusya Federasyonu sınırları içinde Çuvaş Cumhuriyeti'nden başka, Tataristan ve Başkurdistan'da toplam iki milyona yakın kişi tarafından konuşulmaktadır. Çuvaşça Menges'in sınıflandırmasında Volga Bulgarcasının (Hun Bulgarcası), diğer bir adlandırma ile Eski Kuzeybatı bölümünün modern varyantını oluşturmaktadır. Tekin'in fonetik ölçüde dayalı sınıflandırmasında ilk grubu, *r//J* grubunu; Johanson'un genetik ve coğrafi ölçüde dayalı sınıflandırmasında ise kuzeybatı Türk dilleri coğrafyasında beşinci grubu Bulgar (Ogur) Türkçesi grubu oluşturur.

Çuvaş (qaBarn) sözcüğünün kökeniyle ilgili GT *yabaş* 'yavaş' veya *Suvsr*= *Suvaz* (10. yüzyıl) etnik adı ile ilgisinin bulunduğu, iki yaygın görüşür (bk. Fedotov 1996:

394-399). ~

Çuvaşça aralarında küçük farklar bulunan iki ana diyalekttten oluşmaktadır: *Anatri* [*<anat* 'aşağı bölüm' (krş. GT *en-* 'inmek'), + *-ri* '.....ya ait, da']; *Viiyal* [*< vir t-:*« tr *ÜJ* 'üst' krş. ET *üz-e* 'üstte') + *yal* «< tr *el* 'el, halk']]. Ölçünlü dil, Anatri diyalektine dayalıdır. Hunca (?), Tuna Bulgarcası, Volga Bulgarcasının oluşturduğu tarihi Bulgar grubunun dil bakımından günümüzdeki tek temsilcisi olan Çuvaşça, çok az konuşuru kalan Karayca dışında, Avrasya coğrafyasının en batısında konuşulan Türk dilidir. Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu ancak 19. yüzyılın başında anlaşılabilmiştir. (Çuvaşça araştırmaları ve sorunlarıyla ilgili olarak bk. Yılmaz 2004).

18. yüzyılın ikinci yansından itibaren başta gramer kitapları (ilki 1769) ve sözlükler olmak üzere, Hristiyanlık metinleri, halk bilim incelemeleri gibi çok sayıda Çuvaşça eser yayımlanmıştır. Rus yazısının uyarlandığı ilk Türk dili de Çuvaşçadır. Çuvaş aydınlanmasının öncülerinden İvan Yakovlev (1834-1930) tarafından 1871 yılında oluşturulan Rus temelli Çuvaş alfabesi 1933 yılına değin kullanılmış; bu tarihte kimi yeni harfler ilave edilmiş, kimi harfler de değiştirilmiştir. Son dönemlerde uluslararası ağdaki gelişmeler, Çuvaşçanın yazımını da etkilemiş, Latin tabanlı Çuvaşça yazılar kullanılmaya başlamıştır.

Çuvaşça, konuşur sayısı bakımından küçük sayılabilecek bir dil olması karşılık, Türklük bilimi araştırmalarında çok önemli bir yere sahiptir (Batıda Çuvaşça araştırmaları ile ilgili olarak bk. Benzing, 1959: 695-751).

Türk dil ve lehçeleri, Türk dil bilim dünyasında Türk-Çuvaş Dilleri Ailesi olarak da adlandırılmaktadır. G. I. Ramstedt, M. Adamovic, J. Benzing, R. J. Krueger, L.S. Levitskaya, O. Pritsak, A. Rôna-Tas, V. G. Yegorov, N. Yüce, Yılmaz [Ceylan] vd. bilim adamlarının bu dille ilgili önemli çalışmaları vardır [Ayrıntılı bilgi için bk. *Metin Kaynakçası* Bölümü (s. 142-146)]. Bunlar arasında, Rus bilim adamı N. İ. Aşmarin'in (1870-1933) 17 ciltlik deveseri *Tbessurus language Tschuvaschorum* Türklük biliminde çok özel bir yere sahiptir.

İlk Türkçe döneminde Türk dil birliğinden ayrılan Ana Bulgarca (Ana Çuvaşça), doğal olarak ilk bakışta diğer Türk dillerinden en uzak, gerçekte ise İlk Türk dilinin pek çok arkaik özelliğini taşıyan ve koruyan bir Türk yazı dilidir. Örneğin ET soru zamiri *kem*, Türk dil ve lehçelerinde *kim* biçimine geliştiği halde Çuvaşçada *kamı'* dir. Altay Dilleri Kuramının temeli olan ses denkliliklerinin birçoğu Moğolca ve Mançu Tunguzcanın yanı sıra Çuvaşça ve başka dillerdeki Bulgarca tipi sözcükler aracılığıyla ispatlanabilmektedir. Altay Dilleri Kuramı'na göre bir /, rdili olan Çuvaşça, Türkçenin ilk diyalektidir. İlk Türkçede *i* ve *i* ile gösterilen normal *r* ve Iden (*i* ve *l*) farklı fonemler Çuvaşçada korunurken, diğer Türk dillerinde *I*, *z*'ye (*r*'leşme=zetasizm), *I*, *ş* 'ye gelişmiştir (*ş* 'leşme= sigmatizm): İT *bUL* > Çuv. *pir*, ancak GT *buz* ay.; İT *yal* > Çuv. *sul* 'yaş', ancak GT *yaş* ay. vb. Aslında İlk Türkçe dönemini karakterize eden *I* ve *i* fonemlerinin normal *rve* *l* ile birleşerek Çuvaşçada korunduğu söylenebilir. Zetasizm ve sigmatizmin tam aksi bir gelişmeyi yani *z* > *r* (*r*'leşme= rotasizm) ve *ş* > *I* (*l*'leşme=*l.ambdaizm*) gelişimini savunan bilim adamları da vardır.

Z'ci ve *ş* 'ci yaklaşımla, Çuvaşçanın doğrudan İlk Türkçenin devamı olduğu, *ş*, *z* dillerinin ise İlk Türkçeden ayrıldığı söylenebilir. Nitekim, Macarcadaki Türkçe alıntılarının ilk katmanını oluşturan üç yüz civarındaki sözcüğün büyük bir bölümü ancak Bulgar tipi bir Türk dili aracılığı ile açıklanabilmektedir. Çuvaş tipinde bilinen ilk yazı dili bugünkü Tataristan, Başkurdistan ile Çuvaşya coğrafyasında 13.-14. yüzyıla ilişkin mezar taşı kitabeleriyle temsil edilen Volga Bulgarcasıdır. Volga Bulgarcasındaki *hi:r* 'kız' (krş. Çuv. *hll*), *sekir*, '8' (krş. Çuv. *sakkiiJ*, *şiv* 'su' (krş. Çuv. *şıV*), *tolJır* '9' (krş. Çuv. *tı1ıhjl*), *wan* '10' (krş. Çuv. *VUII*, *VUIIf*, *vunni*), *wotur* '30' (krş. Çuv. *vıtil*), *uzaklaşma durum eki -rAn* vb. (krş. Çuv. *-rAn*) vb. örneklerde de görüldüğü gibi Volga Bulgarcası ile Çuvaşça arasında bir paralellik vardır. Benzer biçimde, 11. yüzyılın hemen başında tarih sahnesinden çekilen Tuna Bulgarlarından kalan dil yadigarları için benzer tespitler yapılabilir: Tuna Bulgarcası *tvirem* '9.' (krş. Çuv. *tıhbir* ay.). Çuvaşça, morfosentaktik ve leksik bakımdan Türkçenin genel özelliklerini taşır.

Çuvaşça, modern ve tarihi Türk dil ve lehçelerinin ses tarihini aydınlatmada, arkaik pek çok ögeyi koruması ya da diğer Türk dillerinden farklı bir gelişim göstermesi bakımından çok önemli bir rol ve işleve sahiptir. Örneğin, İT *l, *le, *lç, *ç fonemleri Türk dillerinde ş'ye, Çuvaşçada ise s'ye gelişmiştir. Bu yolla Genel Türkçede Ş fonemi bulunan sözcüklerden birincil ve ikincil olanları Çuvaşça aracılığıyla belirlemek

160 Değerlendirmeler

kolaylaşmaktadır. Benzer biçimde ek başındaki "d foneminin gelişiminin incelenmesinde Çuvaşça anahtar bir rol oynamaktadır.

Çuvaşçanın ses bilgisi diğer Türk dil ve lehçelerindeki yaygın ve ortak gelişmelerin dışında çok farklı bir gelişim yolu izlemiştir (bk. Ceylan 1997: 195-211). Diller arasındaki genetik bağların birbirine benzeyen değil, çoğu zaman hiç bilinmeyen sözcüklerle ispatlanmasının örnekleri Çuvaşça aracılığıyla açık biçimde ortaya konulabilir. Çuv. *huran* ~ GT *l[azan* 'kazan', Çuv. *hurin* ~ GT *kaçfiii* 'kayın (ağacı)', Çuv. *şiv* ~ GT *suw'su'*, Çuv. *yur* =- GT *l[ar'*kar', Çuv. *çire* - GT *yürek*, Çuv. *utmil* = GT *altmış* '60', Çuv. *çiri* ~ GT *tirig* 'diri', Çuv. *sır* - ~ GT *yaz* - 'yazmak' vb. örnekler düzenli ses denkliklerinin örnekleridir. Türkoloji çalışmalarının olgunlaşmadığı dönemlerde Çuvaşçanın bir Fin-Ugor dili sanılmasına yol açan farklı görüşlerin, aslında aynı biçimlerin farklı, ama düzenli ses gelişimleri olduğu ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, son binyılda Türk dilleri ile Fin-Ugor dilleri arasındaki yoğun ilişkiler sonucunda, belli ölçülerde, Mari (Çeremis) dili *Türkçeleşmiş.*, Çuvaşça ise *Fin-Ugorleşmiştir.* Çuvaşça ve Marice, Fin-Ugor ve Türk dilleri arasındaki sınır çizgilerini oluşturur.

Çuvaşça ile diğer Türk dil ve lehçeleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı sıfırdır: *sumir şivi* 'yağmur suyu' gibi temel sözcüklerle kurulan bir tamlama, *Kam Islemest vil simest* 'Çalışmayan yemez.', *Payani sirin mise urok?* 'Bugün sizin kaç dersiniz var?', *Şkul surçiviSi hutli'Okul* binası üç katlıdır' gibi en yalın cümleler dahi Türkiye Türkçesi (ve diğer Türk dil ve lehçeleri) konuşuru için anlaşılmazdır.

Çuvaşçada Moğolca, Fin-Ugor dilleri ve Rusça ögelere sıklıkla rastlanır. Çuvaşçada Türk dilleri arası ödünçleme de oldukça yoğundur. Özellikle Tatarcadan pek çok söz alınmıştır. Tatarca ve başka Türk dilleri aracılığıyla Çuvaşçanın söz varlığı içinde yerini alan çok sayıda Arapça, Farsça sözcük de vardır: *Hal'hi vı1ıitra Çıvaşsen hisepi iki milliona sıvhsrst'* (harf.) Hal(de)ki vakitte Çuvaşların sayısı iki milyona yakındır.' cümlesinde *'hal', vı1ıit, hisep'* sözcükleri Arapça, *'million'* Rusça alıntıdır. Farsçadan *ysnsvsrt canvei'), saray, sayar« sera.f), şet« şa:yed), şeher« şelit'* vb. çok sayıda sözcük alınmıştır. Yabancı kökenli sözcüklerin bir bölümü kaynak dilden bütünüyle ayrılarak Çuvaşçanın ses dizgesine uymuştur: *his na ay.* «< Ar. *bazi.·ne ay.*), *ças* 'tez, çabuk' «< Far. *ti:Z*). Çuvaşça tipine uymayan, Tatarcadan alınan sözcükler *ararlan* 'arслан', *tims* 'deniz', *çüimek* 'çömlek: *kürşi'komşu'*, *sari'san'*, *yultaş* 'yoldaş', *yeşil* 'yeşil' örneklerinde olduğu gibi, kolayca tanınabilir

Çuvaşça geniş Türk dilleri ailesinden en erken dönemlerde ayrılmak ve Türk dillerinin konuşulduğu coğrafyada izole bir dil olarak kalmakla birlikte, özellikle Tatarca aracılığıyla 'kardeş' dillerle bağlarını koparmamıştır. Az sayıda insanın ana dili olan Çuvaşça aslında İlk Türkçe özellikleri koruması bakımından, Türk dil ve lehçeleri arasında özel bir yere sahiptir. Çuvaşça, aynı zamanda, Fin-Ugor dilleri ile Türk dilleri arasında köprü görevini görmüştür. Çuvaşça Türk dillerinin ses ve biçim bilgisi tarihini doğru tanımda anahtar rolü oynamaktadır. Çuvaşça olmadan Türk dillerinin Altay dilleri ile ilişkilerinin aydınlatılması zorlaşır.

Çuvaşça Metinlerin Çevriyazısı

Türklük biliminde çevriyazı dizgeleri arasında bağlantı kurmak, tutarlılık sağlamak her zaman önemli bir sorundur. Çuvaşçanın yazımı da yakın dönemlere değin bu sorunun bir parçası olmuştur. Sorunun kaynağı, Finlandiyalı dilci ve folklorcu H. Paasonen tarafından 1908'de Peşte'de *Csuvas Sz6jegyzek* adıyla yayımlanan eserin, Türk Dil Kurumu tarafından yapılan çevirisi olan *Çuvaş Sözüüğüdür.* (TDK. İstanbul 1950) Sözlük, çevriyazı dizgesindeki karmaşık uyarlamalar ve Çuvaş alfabesindeki

düzenlemeler nedeniyle araştırmacılar için çoğu zarnan yanılıcı olmuştur.

Çuvaşçanın özğün alfabesinde yer alan ve Batılı Türkologların benzer biçimleriyle kullandığı *a*, *e*, *x* harflerini aynen almak yanılıcı olabilmektedir. Örneğın Çuvařça *fhi hınlılı* değildir, bu nedenle ünsüzün *x* ile gösterilmesine gerek yoktur. Araştırmacılar bazen kısa *ll!* ve kısa *llı* seslerini gösteren *a*, *e* harflerini tercih etmektedirler. Böyle bir tecih, kuşkusuz bilimsel çalışmalar için bağışlanamaz bir kusurdur. Yılmaz'ın, Çuvaşçanın ses ve alfabe dizgelerini irdelemek suretiyle uygulamaya koyduğu çevriyazı harfleri, Çuvařça araştırmaları için bir kolaylıktır. Yılmaz, seslerde fonetik olmayan değişiklikleri yani alt ses birimleri çevriyazıda gösteren, harfler arasında kaışıklığa yola ačan *peDem* vb. yazılışlardan vazgeçmişmiştir. Yılmaz'ın *e*, *a*, *x* yerine kullandığı, sırasıyla *1*, *J*, *h yazıbirimler*, Çuvařça metinlerin Latin yazısına aktarıma sorununu ortadan kaldırmaktadır.

II

Değerlendirme

Çuvaşça Çok Zamsnlı Morfoloji, Yıknaç'ı 1997'de TDK tarafından yayımlanan *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bi/gisi* adlı çalışmasının bir bakıma devamıdır. Yılmaz, Türkiye Türkolojisinde, Çuvaşça araştırmalarında bir dönüm noktası olan *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bi/gisinde* bu Türk dilinin ses dizgesi ile ilgili çalışmaları tarihselkarşılaştırmalı yöntemle bir arada değerlendirerek yeni sentezler ortaya koymuş, ayrıca pek çok ses bilgisel gelişmeyi tanımlamıştır. Eserde, yalnızca Çuvaşçanın ses dizgesini betirlenmemiş, Çuvaşça ile modern ve tarihsel Türk dilleri arasındaki ilişkileri ve bağlan özellikle ses denkliklerinin ve ödünçlemelerin işlevleri deri i toplu biçimde ortaya konularak adeta İlk Türkçe döneminin bir rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Yöntem ve yaklaşım bakımından *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfolojinin*, ilk esere oranla eş zamanlı niteliğinin daha ağır bastığı ve öncelikli olarak Modern Çuvaşçanın biçim bilgisini betirlemeyi amaçladığı söylenebilir. .

Yılmaz'ın *Çuvaşça Çok Zamanlı Sesbilgisinden* sonra seriyi sürdüren *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji* adlı çalışmasında gelenek bozulmamakta, çalışmanın farklı bir nitelik taşıdığını his eden ve bu yolla okuyucuyu bir kez daha düşürmeye yöneiten bir adlandırına dikkati çekmektedir. Çalışma, Türklük bilimin doğası gereği, *çok zsmenh* (multitemporal) olmakla birlikte, eş zamanlılığın ön plana çıktığı dikkati çekmektedir. Yılmaz'ın, Çuvaşçayı kendi sınırları içinde değerlendirmeye çalıştığı, karşılaştırmalardan kaçındığı dikkati çekmektedir. Bunda, eserin hacmini artırarak

162 *Değerlendirmeler*

çuvaşçayı, okuyucu için içinden çıkılmaz labirentler haline getirmemek amacıyla, elverdiği ölçüde yalın kalma endişesi roloynamış olabilir.

Eklemeli dillerde, ad ve eylem çekimlerinde biçim birimlerde uyumların gerektirdiklerinin dışında, *sesçe* pek değişiklik görülmemesi doğaldır, Bununla birlikte, bilinen -ya da şimdilik bilinmeyen- nedenlerle kimi morfonemik değişmelerin ortaya çıkması da aynı ölçüde doğal ve kaçınılmazdır. Biçimce değişmelerin yol açtığı ses değişmelerinde çoğu zaman arkaik ya da özgün biçimlerin de ortaya çıkabilmesi, morfonemik değişmelerin ilgi çekici hatta dilin ses ve biçim tarihini aydınlatıcı işlevinin de bir göstergesidir. Çuvaşçada *stte* '(benim) babam', ancak *ssu* '(senin) baban', *aşşJ* '(onun) babası'; *atfe-anne* '(benim) akrabalarım', ancak *esu-ennü* '(senin) akrabaların', *aşşJ-amişJ* '(onun) akrabaları' vb. örneklerde olduğu gibi, yoğun morfonemik değişiklikler görülür. Yılmaz bu nedenle, çalışmasında çekimlerdeki değişiklikleri gösterebilmek amacıyla tablo ve tablolardaki örnek sayısını yüksek tutmuştur. Eser, 'Yazıçevrimi Alfabeti' (s. v), 'Kısaltmalar' (s. vi), 'Önsöz' (s. vii-x); 'Söz Bölükleri' (s. 1-113), 'Söz Yapını' (s. 114-142), 'Metin Kaynakçası' (s. 143) ve 'Kaynakça' (s. 143-146) bölümlerinden oluşmaktadır.

Söz Bölükleri (s. 1-113), 'Adlar, Zamirler, Sıfat İşlevli Kelimeler, Sayılar, Belirteç İşlevli Kelimeler, Bağlaçlar, İlgeçler, Ünl ernl er, Eylemler, Eylemsiler' alt bölümlerinden oluşmaktadır. Burada geleneksel söz sınıflandırmasına uygun sıfat ve

belirteç kategorileri yerine 'SıfatlıBelirteç İşlevli Kelimeler' adlandırmaları dikkati çekmektedir. Ayrıca geleneksel sekiz kategorili sınıflandırmaya ilave olarak 'Sayılar', 'Adlar' kategorisinin, 'Eylemsiler' de 'Eylemler' kategorilerinden bağımsız bölümler halinde ele alınmıştır.

Adlar (s. 1-29) alt bölümünde 'Adların Gramer Kategorileri' başlığı altında *eriillikdişillik*, *seslenme*, *sayı*, *durum*, *iyelik* kategorileri ele alınmıştır. Bu bölümde

Çuvaşçada, tüm Türk dil ve diyalektlerinde olduğu g~bi, Hint-Avrupa dillerinde görülen gramatik eril-dişil-nötr ayrımının bulunmadığı belirtilmektedir. Çuvaşçada biyolojik cinsiyet ayrımını gösteren sözcükler vardır. İnsanlarda erkek için *ersın* dişî için *arJm* sözcüklerinin; hayvanlarda ise erkek cins yerine *asa* [krş. ET *eçi* 'starşiy brat; dyadya (?)', Tuva *aça* 'otets', EMO. *eCige* 'baba' vb. (Fedotov 1996: 60)]; dişî cins yerine *ama* [krş. Mançu-Tunguzca *emô* 'mar'; EMO. *erne* 'kadın'; Korece *etne*, *erne-kim*, *emeai* 'anne' (Fedotov 1996: 39)] sözcüklerinin kullanıldığı belirtilmektedir: *asa yıtıf - ama yıtı* 'erkek köpek, köpeğin erkeği' vb. Yazı dilinin dayalı olduğu Anatri diyaleğinde seslenme (çağrı) için -(e)veki kullanılır (s. 3.).

Eski Türkçe döneminin çokluk ekleri çokluk işlevlerini yitirerek donmuş morfemler haline gelirken, *-lar* bu işlevi üstlenerek yaygınlaşmış ve genelleşmiştir. Çuvaşça, çokluk ekinin kaynağı bakımından diğer Türk dillerinden ayrılır. Çuvaş yazı dilinde *-sem* çokluk eki, diğer Türk dillerinde olduğu gibi durum eklerinden önce gelir. Tek biçimi bulunan yani ünlü uyumlarına girmeyen *-sem*, ada eklenirken *mortimemik* değişime uğrayarak *-seae* gelişir: *ulma-sem* 'elmalar, ancak *utma-sen-In* 'elma-lar-ın' (ilgi durumu).

çuvaşçayı diğer Türk dil .ve lehçelerinden ayıran en önemli biçim bilgisel özelliklerden biri, iyelik eki alan adlara çokluk ekinin getirilme biçimidir. Türk dillerinde, *anne-m-ler* gibi özel durumlar dışında, çokluk eki daima iyelik eklerinden önce gelir. Çuvaşçada ise genel kural *ad + iyelik eki + çokluk eki* formülüdür: *aça* 'çocuk' > *un-in açi-sem* 'harf. "onun çocuk-u-lar"'. Yılmaz, çokluk ekinin iyelik

eklerinden sonra gelmesini bu ekin sonradan ekleşmiş bir bağımsız sözcük olmasıyla açıklamaktadır *i-sem < -sayu-n*, krş. İT *sayu* 'her') (s. 4.). Yılmaz'ın bu açıklamasına göre ET *yu sayu bsrđıg* örneğinde görüldüğü gibi *sayu*, *yu* adından sonra gelmektedir. Çokluk eki ile ilgili diğer hususlar da yaygın *-n > -m* değişikliği ve Çuvaşça için çok berlirgin olan *aça > açi* örneğindeki gibi, *morfonemik* değişikliklerdir.

Yılmaz Çuvaşça için sıraladığı on ad durumundan ses ve biçim bakımından en karmaşık olanı, ilgi durumudur. Çuvaşçada diğer Türk dillerinde olduğu gibi tamlayanın mutlaka tamlayan eki alması gerekmez, ancak ekli biçimler daha yaygındır. ilgi durumu ekinin *-n*, *-(n)in/-(n)In*, *-yin/-yIn* değişken biçimleri bulunmaktadır. Sözcüğün ünsüzle, *-u/-ü* ile, *-i* ile veya diğer ünlülerle bitmesine; iki heceli olmasına veya ikinci hecesi C+ ülbiciminde kurulmasına göre ek gelir. Ödünç sözcüklerde de eklenme sırasında çeşitli değişiklikler ortaya çıkar (s. 7).

Belirtine ve yönelme durumlarının aynı eki e *-A*, *-nA* kurulması ilgi çekicidir. Ancak bunda aynı ekin farklı işlevleri değil, tarihsel ses değişimleri ile iki farklı ekin *homomorf* durumuna gelişi söz konusudur. Çuvaşçada vurguya bağlı olarak ilk hecedeki dar ünlüler genişleyebilmektedir. Eklenme sırasında ilgi durumunda olduğu gibi, alınma sözler dahil olmak üzere, bu ekin geldiği sözlerde diftonglaşma, ikizleşme, ünlü düşmesi gibi bazı ses değişimleri görülür: *klrü* « tr *küdegi*) 'güvey' > *kir Iv-e* 'güveyi, güveye'; *ali* (-rr *elig*) 'el' > *alla* 'eli, ele' (s. 8, 9) vb.

Bulunma durumu eki son sests, *Ir*, 1, niden sonra *-tA*; son seste ünlü ve diğer ünsüzlerin bulunması durumunda *-rA*; çokluk ekinden sonra *-çe'dir*: *puli t tr balık*) 'balık' > *puli-ra* 'balıkta'; *sir* 'yer' « ır *ye:ıJ* > *sIr-te* 'yerde', *sum* «(ıT *yan*) 'yan' > *sum-I-n-çe* 'yanında' vb. Çuvaşça bulunma ve çıkma durum ekleri Türk dil biliminde ilk Türkçe söz içi ve sonundaki "d foneminin gelişimi sorununu aydınlatmada önemli bir rol oynar. Bilindiği gibi tr *-<1-*, *-d* Türk dillerinden Tuvacada ve Halaççada korunmuş, başka dil ve lehçelerde ise *t*, *Z*, yünsüzlerine gelişmiştir. tr ek başındaki "d; *r*, 1, *n* ünsüzlerinden sonra ötümsüzleşmiş, ünlülerden ve diğer ünsüzlerden sonra ise *r*

olmuştur: İT *adak* > Çuv. *ura* vb. Bu gelişim bakımından Orta Türkçe ile Çuvaşça arasında bir paralelliğin olduğu bilinmektedir. Böylelikle ek başındaki "d foneminin birincilliği tarihi Bulgar dillerinden Volga Bulgarcası ve Tuna Bulgarcası ile Çuvaşça aracılığıyla ispatlanmıştır (s. 12, 13). Ayrılma durum ekleri *-rAn*, *-tAn* ve *-çendurumu* da bulunma durumuyla aynıdır.

Araç durumu eki diğer Türk dillerinde olduğu gibi *birle* ve *bule-n'den* gelişen *-pA* ve bunun geniş biçimi *-pAlA'dır*, yine diğer Türk dillerinde olduğu gibi ET'de sıklıkla kullanılan *-Vn* araç durumu eki, Çuvaşçada kalıplaşarak yapım eki işlevinde birkaç sözcükte kullanılır (s. 16).

164 Değerlendirmeler

Yılmaz, *yokluk durumu* olarak adlandırdığı adlarda olumsuz anlamlı sıfat yapan *-sir/-sir* ekinin, eylemden ad yapan *-mA* ekiyle oluşturduğu Türkiye Türkçesindeki *-mAdAn* 'zarf-fiil' ekine denk gelen *-masir/-mesir* 'zarf-fiil' ekinden söz ediyor (s. 16, 17). *Neden durumu* eki *-şin/-şin* de tarihsel olarak *üçün'ün* ekleşmiş biçimidir. Bu ekteki *ç > Ş* gelişimi Çuvaşça için neredeyse *tek ömek* durumundadır; ancak aynı gelişim tr *iç* »Çuv. *iş* 'iç' örneğinde de görülür (s. 17). Türk dillerinde görülmeyen *yön gösterme* durum eki *-lIA* diğer durum eklerinden farklı olarak ancak yönelme eki alan sözcüklere gelebilir: *tu* « tr *ta:g* > *tiv-s* > *tiv-s-lls* 'dağa doğru' (s. 18). Yılmaz, son olarak eklendiği sözcüğe 'her' anlamı veren *-lA-n* birleşik durumu eki ile çok az görülen *yineleme durumu* eki *-sArAn'dan* söz etmektedir (s. 18, 19). Yılmaz'ın 'Çuvaşça ad ve eylem çekiminin ilk bakıştaki yabancı ve karmaşık görünümünün ürkütücü etkisini bir ölçüde azaltmak' amacıyla hazırladığı tablolardan ilki 'Ad Çekim Tablosu'dur. Bu tabloda *ilgi belirtme-yönclme*, *bulunma*, *ayrılma*, *yokluk* ve *neden* durumları örneklendirilmiş ve eklenme sırasında oluşabilecek ses değişimleri, alıntı sözler de dahil olmak üzere, gösterilmiştir (s. 19-23).

Çuvaşça iyelik eklerinin AT ve ET' den gelişen diğer Türk dil ve diyalektlerindeki iyelik ekleriyle ortak kökenden geldiği kurallı ses denklikleri ve Türk dilinin ses tarihi

aracılığıyla açıkça ortaya konulabilmektedir. 1. teklik kişi iyelik eki *-(J)ml -(i)m* diğer Türk dilleri ile aynıdır. İkinci teklik kişi iyelik eki *-U* ise *--{t}il > -(t) pg* gelişiminin sonucudur. Türkiye Türkçesinde belirtme durumu ekinde olduğu gibi, iyelik ekinin yardımcı ünlüsü Çuvaşçada *pg* ünsüzlerinin düşmesiyle, ekin işlevini üzerine almıştır. Üçüncü teklik kişi iyelik eki *-i, -f, ' işiise ET'* de *-(s)i* ile ilişkili olmalıdır. Birinci çokluk kişi iyelik eki *-(J)mir/-(i)mir ile* ikinci çokluk kişi iyelik eki *-Irr-It'* de ise tipik *zetssizmrotasızın*

karşıtlığı gözlenir. Çuvaşça her iki ekte de *tr i* fonemi korunmuş, ayrıca ikinci çokluk kişi iyelik ekindeki *ii > g/g > @* gelişimi ortaya çıkmıştır. Çokluk üçüncü kişide ise Türk dillerinin genel eğilimi Çuvaşça için de ~eçerlidir.

Yılmaz, iyelik eklerinin eklenmesi sırasında ortaya çıkan morfonemik değişimleri de yedi madde halinde sıralamaktadır (s. 25-26). Morfonemik değişmelerin en azından bir bölümünün arkaik öğelerin ortaya çıkmış biçimi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Diğer Türk dillerinde de görülen *iyelik eklerinin kalıplaşması, iyeliğin zamide anlatımın* ardından Yılmaz ikinci tabloyu, *Iyelik Çekim Tablosunu* sunmaktadır: *sivi* (krş. ET *sab/sav* 'söz; haber' (Fedotov 1996: 20)] *sJvvJ -m* 'şarkırır', *sJvvu* 'şarkın', *sJvvi* 'şarkısı'; *sivvi- mir* 'şarkımız', *sJvvir* 'şarkınız', *sJvvi* '(onların) şarkısı' (s. 27-29).

Zamirler (s. 30-46) *kişi, dönüşlülük, gösterme, soru, belirsizlik zamirleri, olumsuz zamirler; iyelik esmideri* başlıklar altında sınıflandırılarak incelenmektedir. Bilindiği gibi zamirler dillerin en eski ve temel sözcükleri arasındadır. Dil ilişkilerini belirlemede temel kavramların adları ve sayı dizgesinin yanı sıra zamirler önemli bir rol oynar. Ancak birinci ve üçüncü teklik kişiler, hatta üçüncü çokluk kişiler bu ilişkileri göstermede her zaman olumlu sonuç vermeyebilir; çokluk birinci ve teklikÇokluk ikinci kişilerin güvenilirliği ise daha yüksektir.

ET ve GT'nin kişi zamirleri *ben ~ men/sen/ol; biz/siz* farklı fonetik ve morfonemik gelişmelerle Çuvaşçada da görülmektedir. Çuvaşça kişi zamirlerini diğer Türk

dillerinden ayıran özelliklerden biri teklik ve çokluk 1. ve 2. kişilerde zamirlerin önünde, Yılmaz'ın deyişiyle, *syut edici e-* ögesinin bulunmasıdır: *ep!* ~ *ep* 'ben', *es!* ~ *es* 'sen', *vı7* 'o'; *eplr* ~ *epir* 'biz', *esir* ~ *esir* 'siz', *vısem* 'onlar'. İlk Türkçe çokluk işlevli *{-r}* morfeminin çokluk 1. ve 2. kişilerde korunduğu, diğer Türk dillerinde z'leştiği bilinmektedir: İT *si-r* > Çuv. *e-sir*, GT *siz* 'siz' vb. Zamirlerdeki ayırt edici *e* ögesi ise çekim sırasında kaybolur. Zamirlerin çekimi, Çuvaşçayı diğer Türk dillerine yaklaştırır, adeta diğerlerinden farksız hale getirir: *ep!* 'ben'; ancak *manIn* 'benim', *mana* 'bana', *man-ra* 'bende' (s. 31). Üçüncü kişi *vı7*, İlk Türkçe yuvarlak ünlülerin önünde *vtüremesiyle* tipik bir Çuvaşça fonetik gelişme örneğidir. Çokluk üçüncü kişide ise *ldüşer* ve Çuvaşçaya özgü çokluk eki *-sem* eklenir (s. 31).

"ibs (> *bs-*) gibi bir kökten geldiği düşünülen (s. 33) dönüşlülük zamirleri Çuvaşçayı diğer Türk dillerinden ayırır bk. Fedotov 1996: 309, 310); ancak bu zamirler, diğer Türk dillerinde olduğu gibi, kişi zamirleri ile kullanılabilir. Eserde dönüşlülük zamirlerinin çekimiyle ilgili bir tablo yer almaktadır (s. 33-34). Çuvaşça gösterme zamirlerinden yalnızca *vı7in* (o) Türkçe kökenli olduğu bilinmekte; *ku* 'bu' dışında, *leşi=o'*, *sili'bu*, işte bu', *ssvi:*«, işte o' zamirleri için Moğolcaya, Fin-Ugor dillerine hatta Arapçaya başvurulmaktadır (s. 34-36). Çuvaşça soru zamirlerinden *kum* «< İT *kem*) 'kim', *hfş(I)* «< İT *kayısı*) 'hangisi' Türkçe kökenlerle açıklanabilmekte, *mIn* 'ne' zamirinin kökeni için Fin-Ugorcaya da başvurulmaktadır (s. 38, 39). Çuvaşça *belirsizlik zemirleri*, soru zamirlerinin başına *-ta* eklenmesiyle, soru zamirlerine *ta* edatı ve *puJin* ~ *pulsa* 'olsa' ve soru zamirlerinden önce *kirek* sözcüğünün getirilmesiyle, yani üç yolla oluşturulur (s. 40-42). *Olumsuz zsmues*, kişi zamirlerinin önüne *n-* olumsuzluk ekinin eklenmesi, zamirden sonra ise *ta* ilgecinin kullanılmasıyla oluşur (s. 43). *n-*'nin, ön ek biçiminde kullanılması, Çuvaşça ile diğer Türk dilleri arasındaki önemli ayrımlardan biridir. Çuvaşçada *iyelik* zamirleri, kişi zamirlerinin ilgi eki almış biçimlerine *-ai* aitlik ekinin eklenmesiyle elde edilir: *ep!* > *man* ~ *manin* 'benim' > *manni* ~ *maninni* 'benimki' vb. (s. 42, 43). Çuvaşçada aitlik ekinin kişi

zamirlerine ilgi durumu ile bağlanması, Türkiye Türkçesine benzemektedir. Zamir türlerinin sonunda, zamirlerin toplu çekimi ile ilgili örnekler verilmiştir.

Sıfat İşlevli Kelimeler (46-52) alt bölümünde *sıfatlar* sınıflandırılarak örneklendirilmekte, üstünlük dereceleri gösterilmekte, son olarak sıfatların çekimi açıklanmaktadır. Türk dillerinde sıfatlar için söylenebilecekler Çuvaşça için de geçerlidir. Örneğin adların başka adları da niteleyebilmesi, belirtme sıfatlarının gösterme sıfatları ile aynı olması, sıfatlarda pekiştirme gibi özellikler Çuvaşçada da vardır. Çuvaşçada sıfatlarda üstünlük derecesi *sentaktik ve morfolojik* yolla yani *aynlma durumu* ekiyle ya da sözcüklere GT {-rAk} ekinin Çuvaşça biçiminin eklenmesiyle oluşturulur (s. 48-49).

En üstünlük derecesi; *-çi* vd. ilgeçlerle (*çi yivini* 'en ağır'), pekiştirme (*yemyeşi7eh* 'yemyeşil'), tekrarlama (*tlrlJ t!rl!* 'türlü türlü') ve söz dizimi (*şuriran şuri* 'en beyaz', *harf* 'sandan sarı') yollarıyla oluşturulur (s. 49-51). Çuvaşçada anlam, doğal olarak işlev bakımından sıfat niteliği ağır basan sözcükler teklik üçüncü kişi iyelik eki *166 Değerlendirmeler*

olarak ad gibi çekimlenebilir: *hura* « ır *kara* 'kara') > **hura + i* > *huri* 'kara olan' vb.

Sıfatların sonunda diğer bölümlerde olduğu gibi *Sıfatların Çekim Tablosu* verilmiştir (s. 51-52).

Sayılar (53-60) alt bölümünde sayı türleri örneklerle incelenmektedir. Türk dilleri sayı dizgesinin bir parçası olan Çuvaş sayı dizgesinde asıl sayıların, sıfat işlevinde olduğunda kısa, diğer durumlarda uzun biçimleri kullanılır: *pir, plrre* '1' *iki, ik - iklei* '2', *viSi, viS - visl* '3', *tivsti, tivst - tivatti* '4', *pillk - pilJ[k* '5', *ulti, ult - ultti* '6', *siçi, siç - siçç!* '7', *sakir - sakkir* '8', *tihlr - tı1thir* '9', *vunl, vun - vunni* '10' (s. 53).

Çuvaşça sayılar, Çuvaşçanın Türk dilleri ailesinin bir üyesi olduğunun açık bir delilidir.

Çuvaşça ile GT arasındaki ses denklilikleri sayılarda açıkça görülür. Bilindiği gibi

Türkçede sayılar tek tek sözcüklerle, sıfat tamlaması ve sayı grubu yoluyla gösterilir.

Sayı grubu 'büyük sayı + küçük sayı' formülüyle yapılır. Türk dillerinin çoğunda 1-10,

20, 30, 40, 50, 100, 1000 sözcüklerle; 60, 70, 80, 90; 100 ve 1000'in katları sıfat tamlaması (matematiksel çarpma işlemi) ile aralardaki sayılar ise sayı grubu (matematiksel toplama işlemi) ve diğer yollarla gösterilir. Çuvaşçada bu dizgenin örnekleri aynen görülür: *tiblrvunni* '90= dokuz on', *sakir-sir* '800' vb. *ultsir te pilltk* '605' (krş. ET *on srtuki iki* '12') örneğinde olduğu gibi, Çuvaşça sayı grubunda büyük sayı ile küçük sayı arasında matematiksel toplama işlevinde *te* 've' sözcüğü eklenir. Türk dillerinde sıra sayılar *-nç + -i* 'iyelik eki' formülünün kalıplaşarak adlara eklenmesiyle gösterilir. Çuvaşçada ise sıra sayılar artlık-önlük uyumuna girmeyen *-miş* ile yapılır. Bu ekin yapısındaki *Ş* ögesi ET *-nç* ile, *-m* ögesi ise bir başka sıra sayı eki olarak açıklanmaktadır. Kimi dilciler *-m'nin* başka Türk diyalektlerinde de görüldüğünü bildirmektedir (s. 56). Üleştirme sayıların bir (1) dışında (*pir-er* 'birer') tamamının GT *-şAr* ile yapılması ilgi çekicidir. GT *Ş* foneminin Çuvaşçada *Ş* ile bulunması ancak *ödüñçleme* ile açıklanabilir. Aslında *ou* *kañşmanın* Türkiye Türkçesi dışındaki dillerde bulunup bulunmadığı ayrı bir araştırma konusudur. Topluluk sayıları asıl sayılara *-In/in*, *-simir/-simJr* (çokluk 1. kişi), *-sir/sslr* (çokluk 2. kişi), *-(i)şil-(!)şi* (çokluk 3. kişi) ekleri getirilmek suretiyle üç ayrı yolla yapılmaktadır. Kesir sayılar, asıl sayıların sıra sayılarıyla birlikte kullanılması ile; *yaklaşıklık sayılan* ise, dört farklı yolla ifade edilmektedir (s. 57-60).

Belirteç İşlevli Kelimeler alt bölümünde (s. 61-65) *yer-yön, zaman, tarz, neden ve amaç, nicelik belirteçleri ve belirticilerin yapısı* ele alınmaktadır. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Çuvaşçada da ad soylu sözcükler belirteç olarak kullanılabilir, başka bir deyişle belirteç grubu oluşturacak ayrı bir biçim yoktur.

Son Takılar (s. 66-71), anlamlarına, isim ya da zamirlerle birleşirken aldıkları ad durumu eklerine (istem) göre sınıflandırılmış, ayrıca *son tskı işleviyle kulJanılan kelimelerve ek halinde son takılarele* alınmıştır. Anlamlarına göre sıralanan on beş son takımın on üçü Türkçe kökenlerle açıklanmıştır. İstemlerine göre son takıların da pek çoğu benzer biçimde Türkçe kökenlerle açıklanabilmektedir: *vitir*[krş. GT *öt-* 'geçmek'

(Fedotov 1996: 130)] 'içinden', *urli - odi'karşı*, öte yan' [krş. Tat. *arkılı* 'çapraz, enine vb.', Başkurtça *arkın* ay. (Fedotov 1996: 286)]; *his* (krş. GT *kıç*) 'arka' + *-In* 'araç durumu eki' > *hıssin* 'ardından, arkasında' vb.

Bağlaçlar (s. 72-74), *sıralama bağlaçları*, *bağlayıcı*, *çeliştürücü*, *aynık bağlaçlar*; *yan cümle*, *koşul*, *neden-sonuç*, *amaç beğleçler*, *ödünleyici bağlaçlar* başlıkları altında ele alınmaktadır. *Ançah* Tatarcadan bir iç ödünçlerne, *ye ...ye* 'yaya', *n....ni* 'nene' bağlaçları ise birer *dış ödünçleme* örneğidir.

'Tarihin bilinmeyen bir yerinde ve bir zamanda Oğuzca ile Çuvaşça arasında özel bir ilişkinin bulunduğu' açık örneklerle ortaya konulabilmektedir: *Ek başında ve çok heceli sözlerin sonunda -g/-g> -R* gelişimi, *gereklilik kipi TT -mAlı*, Çuv. *-mAllA*; TT *-mAkıık*, Çuv. *-mslth/smellb*; Eski Anadolu Türkçesi gelecek zaman *ortacı -Asl*, Çuv. *-(A)s* arasındaki benzerlikler; TT *ata ana*, *ses* sözleri, Çuv. *atte*, *anne*, (*anneSlm*), *sesi* gibi kimi paralellik vb. bu ilişkinin birer izi olmalıdır.

İlgeçler (75-77) ve Ünlemler (78) alt bölümlerinde ise ilgeçler; *pekiştirme*, *gösterme*, *soru ilgeçleri*, *açıklayıcı*, *olumsuzlayıcı*, *sınırlayıcı*, *buyurucu ilgeçler* şeklinde sınıflandırılmıştır. İlgeçler sözcük kategorileri içinde, Çuvaşçaya özgü niteliği en ağır basan sözcük türü olduğu izlenimi vermektedir; ancak-ak, *an*, *suk* gibi ilgeçler başka tarihi ya da modern Türk dil ve lehçelerinde de görülür. *Duyguları ifade eden ünlemlerin Türkiye Türkçesi ile benzerliği*, *buyurucu ünlemlerde* de Çuvaşça tipinin baskın olduğu dikkati çekmektedir.

Yüklem, adından da anlaşıldığı gibi, cümlenin en önemli ögesi olarak kişi, zaman, kip, eylemsi, soru gibi pek çok gramatikal ögeyi bünyesinde barındırır. Eserin, *Eylemler* (s. 79-99) alt bölümünde yüklemelerin *kışı: zamanlar*, *kip* gibi gramer kategorileri ele alınmaktadır. Çuvaşçada haber kiplerinde kullanılan kişi ekleri iki bölümde değerlendirilmektedir. Şimdiki-geniş zaman ve gelecek zamanla kullanılan birinci tip kişi zamirlerinden birinci teklik ve çokluk kişi ekleri, zamir kökenlidir: *e-pf'ben* > **bi* > *"pi* > *-p*; *e-pir* 'biz' > *"pir* > *-pir*; geçmiş zamanla kullanılan ikinci tip kişi eklerinden

teklik ve çokluk birinci kişi eklerr- yine zamir kökenlidir. Teklik ve çokluk ikinci, üçüncü kişiler her iki tipte de ortaktır (s. 80). Bu eklerin, iyelik kökenli olduğu açıktır. Türk dil ve lehçelerinde *zaman* kavramının ortak ve genel olduğu, bir dil ya da lehçedeki zamanların (ve diğer kiplerin) diğer bir dildekine bütünüyle uyduğu düşünülmemelidir. Kimi zaman iki farklı Türk dilinin zamanları arasında yapıcı ve işlevce çakışma bir yana, *belirli geçmiş* zamanın dışında ortak bir zamandan bile söz etmek imkansızlaşabilir. Örneğin Kazakça ile Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanın kuruluşları birbirine benzemez. Bununla birlikte, GT *tur-* ve *yon-* yardımcı eylemleri ile {-A}, {-y}, {-p} zarf-fiil ekleri, hemen hemen bütün Türk dillerinde zamanların oluşturulmasında anahtar rol oynar.

Zamanlar (s. 80-94) içinde ilk olarak *şimdiki zaman* ele alınmıştır. Çuvaşça şimdiki zaman, eylemlere, sırasıyla, zarf-fiil eki {-A}, {+} « *tl < tu < tur < İT tur-un* ve kişi eklerinin getirilmesiyle yapılır (s. 81). Bu zamanın olumsuz biçimindeki tek fark, eyleme {-mAs-} gelmesidir. Çuv. *-mAs'in* (krş. GT *-mAz*) bu biçimi, onun iç ödünçleme olduğuna işaret eder. Tablolarda yer alan örneklerden hareketle, bu zamanın çekiminde dikkati çeken hususlardan biri, *pus/s-t-lp* 'biliyorum' örneğinde görüldüğü gibi, *pusla-* eylemine, son seste *a* bulunması nedeniyle zarf-fiil ekinin gelmemesi ya da zarf-fiil ekinin gelmesiyle son sesteki *a*'nın düşmesidir. Öte yandan art ünlülü

168 Değerlendirmeler

sözcüklerde teklik üçüncü kişide *fnin* öndamaksıllaştığı göze çarpmaktadır. Diğer bir husus da şimdiki zaman eki *fnin* gerileyici benzeşme sonucunda, çokluk üçüncü kişide *s* sesine gelişmesidir: "*pll-e-t-sl > pil-e-s-si* 'biliyorlar'(s. 82). Olumsuzluk çekiminde çokluk üçüncü kişide *-mAs'tan* sonra kişi eki *-Sfnin-çiye* geliştiği görülmektedir (s. 83).

Çuvaşça gelecek zamanın, eylemlere birinci tip kişi eklerinin getirilerek yapıldığı görülmektedir: *pusle- + -p > puslip* 'başlayacağım'. Olumsuz çekimde eyleme *-mA- > -mi-/mieki* getirilmektedir: *süre-mfS'yürümeyecekler'* vb. (s. 85).

Görülen geçmiş zaman, Türk dilleri ile hemen hemen aynıdır; *Ir*, *I*, *nı* ünsüzleriyle bitenler hariç, eylemlere görülen geçmiş zaman eki *-ri/-ri* « **-dil*-dı*) getirilmesiyle oluşur. Eylem sonunda *Ir*, *I*, *nı* bulunması durumunda, zaman eki *-ti/-t/ye*, çokluk üçüncü kişide ise *-çI'ye* gelişir. Olumsuz çekim aynı şekilde eylemlere *-mA'nın* eklenmesiyle yapılır: *par-* 'vermek' > *pa-ma-r-fS'vermediler'* (s. 88)

Ulaş eki *-sA + ek eylem (-ttV <erer-ı + iyelik eklen)* formülüyle kurulan uzak geçmiş zaman bütünüyle Çuvaşçaya özgüdür. Bu zamanın olumsuz çekiminde ise bir fark yoktur: *pusla-ms-ss-tt-Imir* 'başlamamıştık' (s. 89).

Sürekli geçmiş zaman *şimdiki zaman eki -(A)t+* görülen geçmiş zaman eki *-til-ti + kişi elden* formülüyle oluşur. *-mAs* ile yapılan olumsuz çekimde, verilen örneklerde, *şimdiki zaman* ekinin düştüğü görülmektedir: *par-* 'vermek' > *pa-mas-tir* 'vermiyordunuz' (s. 91).

Yılmaz'ın' *-ni/-nili* geçmiş zaman' adını verdiği görülen geçmiş zaman işlevli ve anlamlı *haber kipi, kişi zamiri + eylem + (olumsuzluk eki + geçmiş zaman .orteci* formülü ile kurulur. Bu zamanın en önemli özelliği, zaman anlamını veren biçim birimden sonra kişi eki gelmemesi, yüklerde k. i.şinin, zamirler aracılığıyla ifade edilmesidir: *epi/esi/vJli puslu-ai* 'harf. *ben/sen/o/bşşls-dı, epir/esir/visem puslu-me-ni* 'başlamadı' .

Geçmişte gelecek zaman *-ni/-nili* geçmiş zaman ve *pul-* yardımcı eylemi ve kişi ekleri ile yapılan birleşik zamandır (s. 92). Bu zamanın dikkati çeken özelliği ise, olumsuz çatının *-mAn-* ile kurulmasıdır. Aslında *-mAn-* ekinde, büzülme sonucu kaybolmuş *-ni/-ni'* ekinin varlığı açıktır: *pa-man pul-Is* harf. 'ver-memiş ol-acaklar'. Ancak Çuvaşçada ET ve GT'deki *-gan/-gen* ile karşılaştırılabilecek *şimdiki zaman* ortacı olarak kullanılan *-An* eki de mevcuttur.

Tasarlama kipierinden ilk olarak emir kipi alınmıştır (s. 94-96). Çuvaşçada emir kipinin oluşturulmasında kısmen, GT'ye benzerlikten söz edilebilir. Üçüncü kişiler dışındaki kişi ekleri GT eklerle açıklanabilir: *pasle-m* 'başlayayım', *puslu* 'başla';

püs-la-r 'başlayalım', *pus-li-r* 'başlayın' vb. teklik ve çokluk 1. kişideki {-r}, GT {-z} ve GT {-İilz} ile ilişkilidir. Emir kipinin olumsuz biçimi ise Çuvaşçaya özgüdür. Teklik ve çokluk 1. kişide çekimli eylemden sonra *-mA*r, diğer kişilerde yani ikinci ve üçüncü kişilerde çekimli eylemden önce olumsuzluk ilgeci *an* « İT *an*») gelir: *an pusle-ççir* 'başlamasınlar' vb. Çuvaşça, emrin olumsuz biçiminin sözcüğün önüne *an* [krş. MK (Oğuz) *iili* 'yok, değil', *iili iili* 'ne ne'], getirilerek oluşturmasıyla Türk dil ve lehçeleri arasında bir istisna teşkil eder: *an pır!* 'gitme!'; ancak diğer Türk dilleri *bar-ma!*

Yılmaz'ın *Istek Kipi* olarak adlandırdığı çekim, gelecek zamanla paralellik gösterir.

Bu kipin de olumsuzluk eki GT *-mA-* ekiyle aynı kaynaktan gelişmiştir: *tü-*: dövmek, *tüy-in* 'dövse', *tü-min* 'dövmese' (s. 96-98). Çuvaşçada *koşul kipi*, gelecek zaman eki *-i/-i* üzerine *er-* eyleminin *görülen* geçmiş zaman ekli biçiminin getirilmesi ile oluşturulur: *par-* 'vermek'. *per-i-ttim* 'verirdim ama ...', *psr-I-ttin* 'verirdin ama ...' vb. olumsuz biçim de *-mA* - ile yapılır: *tü-mi-mr'* dövmediniz ama' .

Eylemsiler (100-113) alt bölümü *Adeylemler; Ortaçlar, Ulaçlar* başlıklarından oluşmaktadır. Adeylemler *-mA* 'isme-sjme 'harf içme yeme', *-maşkin/smeşkln* « *mekşin/smekşln* < *-mA*k + *üçün*) eklerinden ibarettir (s. 100). Ortaçlar kipiye ve işlevlerine göre dokuz bölümde ele alınmıştır. Zaman ölçütüne göre şimdiki zaman ortaçları *-(A)kAn* (krş. GT *-AGAn*), *-An* (krş. ET *-gan/-gen*); geçmiş zaman ortacı *-ni/-n!*; gelecek zaman ortacı *-(A)s* sıralanmıştır. Kiplerle ilgili ortaçlar arasında gereklilik ortacı *-mAllA*, kifayet ortacı *-malih/-mellh* « *-mA* + *-llk*), ihtimal, olabilirlik ortacı *-i*, benzerlik gösteren *-Ansj*(krş. Tat. *-gsnç*« *jt-*) yer almaktadır (s. 106, 107).

Ulaçlar (s. 107-113) da işlev ve zaman ölçütlerine göre sınıflandırılmış, yan cümle ulacı *-A* (krş. GT *-(y)A*), sıralama ulacı *-sA*, geçmiş zaman ulaçları *-sAn* ve *-sassinlssessin*. öncül ulaç *-iççen*, diğer ulaçlar *-mAssArAn*, *-niranpa/-nIrenpe*, *niseml-nfSem* « *-ni/-i* + *-seminı* vb. örneklerle açıklanmıştır (s. 113).

Söz Yapımı Eserin ikinci ana bölümüdür (s. 114-142). *Birleştirme Yoluyla Söz*

Yapımı bölümünde, Türk dil ve lehçelerinin tamamında çok yaygın biçimde kullanılan

bu tür kelimeler; tek bir sözcük haline gelmiş kelimeler ve yazırnda kısa çizgi ile birleştirilerek gösterilen ikilemeler olmak üzere iki bölümde gösterilmiştir: *sar(i)su* 'tereyağı' « *sar(i)* 'sarı' + *su* 'yağ'), '*kussul* 'gözyaşı' « *kus* < Tat. 'göz' + *sul* 'yaş'); *ali-ura* 'el ayak' « *eljg* + *adalfJ*, *çun-çire* 'can yürek' « Far. *ca:n* + *yürek*) vb.

Ekleme Yoluyla Söz Yapımı bölümünde addan ad yapan ekler (s. 115-125) içinde şu eklerle ilgili bilgi verilmiştir: Küçültme eki *-A*: *kentir-e* 'sicim, ip' < *kantir* 'kendir', yön gösteren *-(y)Af*. *lus-sl* 'arka taraf' « tr *kıç*), *-An*: *puş-sn* 'güçsüz, kuvvetsiz' < Tat. *buş* 'boş', *-Ak*: *yüs-ek*: 'ekşimsi' « *iTa:çığ* 'acı', Fin-Ugor dillerinden alınma *-As*: *türke-s* 'dik kafalı', *-Aş*: *malaş* 'gelecek' < *mal* 'ön' < tr *öli*, *çAn*: *ls-çen* 'çalışkan' < *is* < tr *ilç*, küçültme eki *-be/ -ke*: *çll-be* 'dil' « tr *til*, aitlik eki *-kl*: *klr-hi*'sonbahar(da)ki < *klr* 'güz' < tr *W*, *-ılıl-lh,-h* ve *-ik/-lk,-k uy-ih* 'ay' < tr *a:y*, *til-ik* 'rüya' < *rrtü:f*.

Addan ad yapımı ekleri arasında *-ln/sin* (araç ekinin Çuvaşça varyantı) , *-şi/-şi(teklik* üçüncü kişi iyelik eki *-İşi-iş)*, *-l*, *-ka*, *-kil-ki*, *-la* (krş GT *-la*), *-lAk*(krş. GT *-lAk*), *-li/-ll* ve *-lli/-lli*(krş. GT *-lıgl-lig*, *-mAs*, *-sA* ve *-sA* (krş. Nog. *moy-sa* 'boyunduruk', Tat. *muyin-sa* 'gerdanlık'vb., *-sAr*, *-sirl-sIr*(krş. GT *-sIz*), *-sehr-çsh*, *-si/-SI*(krş. GT *-Clk*), *-Sil-SI*, *-fSl-fs*, *-s* (krş. GT *-Cl*), *-skA*, *-tAş*(GT *tAş*), *-şkAl*, *-tAyvb*. sıralanabilir. Addan ad yapım eki olarak yer alan otuzdan fazla biçim birimin büyük bir bölümünün mukabilieri diğer Türk dillerinde yer alır.

Addan eylem yapımı başlığı altında sıralanan eklerden sonuncusu hariç tümünün GT karşılığı bulunmaktadır (125-128): *-A-* (GT ay.), *-(A)J.*{GT ay.) , *-(a)r-* (GT ay.), *hir-I170*

Değerlendirmeler

kir- (krş. GT *-kln*, *-(J)h/-{t}h-* [krş. GT *-(rJk]*, *-(J)n/(!)n-* ve *-(A)n* [krş. GT *-(A)n-*]; *-(J)rha/-{t}rhe-*, *-(J)rka/-(!)rke-* ve *-(J)rhan/-{t}rhen-* (krş. GT *-rga/-rge-*); *-IA-* (GT ay.);

-şin/-ş/n- « Tat.); *-tn*».

Eylemden ad yapımı başlığı altında şu ekler sıralanmıştır (s. 129-136): *-A* (GT ay.);

-(J)kl-{t}k, *-(A)k*(krş. GT *-(rJk*, *-(A)k*); *-çlkl-ç/k*« Tat.), *s'/S'*'bıçak' «< **yüli-güç*); -

i// (krş. GT *-IP -ig*); -ii/ (krş. GT *-gI! -gı*); -(J)m/-(!)m (krş. GT *-(rJm)*); -(J)ş/-(!)ş « GT *-(rJş)*. Aynı ekin Çuvaşça gelişimi şu şekildedir: -(l)s/-(!)s, -ki/-k/(krş. GT *-ki*); -kfc/-kiç « ödünçleme GT *-kIç*). Bu ekin de kurallı gelişimi farklıdır: -kfs/-k/s, -kin/skln (krş. GT *-Gln*); -mA (GT ay.), -mAn (GT ay.); -mAk (GT ay.); -mar/-mir (krş. GT *-nı1i*), -mtş/ımtşı; Tat.); -U, -v« Tat.).

Çuvaşça *eylemden eylem yapım eklerinin* (s. 136-142) hemen hemen tamamı GT eklerin ya ödünçleme yoluyla aynısı ya da bu eklerin *Bulgar* tipi varyantlarıdır: sıklık çatısı ekleri -(A)L4- « GT *-gala/-gele-*), -kAIA- « Tat.) ve -(i)h/-(!)h; *ettirgenhk* ekleri -Ar-, -(A)t-, -(J)-/-(ı)t-, -tAr-, -t-tAr-; *yeterlik* çatısı eki -(A)y-; *edilgenlik* eki -(J)//-(ı)I-, dönüşlülük eki -(l)n-/-(ı)n-, -(J)s-/-(ı)s-; güçlendirme işlevli -kA- ve -kin-rkln-; *olumsuzluk* eki -mA-; -miş-/ -m/ş-; geçişsiz eylemler türeten -şin-/ -ş/n- -şir-/ -ş/r-.

Sonuç

Alanla ilgili ileri derecede uzmanlaşmanın, özgün belge ve kaynaklara dayalı araştırmanın ürünü olan *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji; Türkiye Türkolojisinin yenilenme*, Batı Türkolojisi ile iş birliği ve rekabet sürecinde önemli bir rol oynayabilir. Modern bilimsel çalışmalarda eş zamanlılık ve betimleyicilik ön planda olsa da, Türk dili dünyasının anahtarı olan Çuvaşçanın, tarihi ve modern Türk dilleriyle ilişkilerinin altının iyice çizildiği çalışmalara ihtiyaç vardır. Yılmaz'ın, Çuvaşçanın ses bilgisi ile başlayan, biçim bilgisi ile süren çalışmasının, diğer alanları da kapsamı, bu alana yönelik araştırmalar bakımından da önem taşıyacaktır.

Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji, Bir Deneme'nin sınırlarını aşan nitelikte bir çalışmadır. Çağdaş Çuvaşçanın biçim bilgisini betimleyen eser, İlk Türkçe döneminde yani zamanımızdan en 2500 yıl önce gerçekleşen Türk dili içindeki ilk büyük varyantlaşmanın sonuçlarını biçim bilimsel düzeyde vererek serinin ilk eseri (TDK 1997) ile birlikte karşılaştırmalı Türk dil bilimi çalışmaları arasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Eserin diğer bir ilgi çekici boyutu da, onca farklılaşmaya karşın, Çuvaşçanın ses bilgisi kadar, biçim bilgisinde de Genel Türk dilinin ayrılmaz bir parçası

oluşu hatta Genel Türk dilinin en eski özelliklerinin aynen ya da farklılaştırarak korumasıdır.

Çuvaşçayı betimleyen dizi şu gerçeği de ortaya koymaktadır: Çuvaşça olmadan Türkçenin karanlık dönemleri aydınlatılamaz, gerçek anlamda Türk dili tarihi yazılamaz.

KISALTMALAR

Çuv.: Çuvaşça

EMo: Eski Moğolca

ET: Eski Türkçe

GT: Genel Türkçe

harf.: Harfiyen

İT: İlk Türkçe

Tat.: Tatarca

TB: Tuna Bulgarcası

Kaynakça

Benzing, Johannes (1959) 'Das Tschuwaschische', *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Primus, Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner.

Caferoğlu, A. (1984), *Türk Dili Tarihi*, II, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ceylan [Yılmaz], Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.

Dankoff, Robert and James Kelly (1985), *Meiunüd iil-Kiisyarf Compendium of the Turlde Dislects* (Dlwan Luvat at-Turk), Harvard University.

Fedotov, M. R. (1996), *Etimologičesldy Slovar' Çuvaşskogo Yszıks* I, II,

Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İstitut Gumanitarnıx Nauk.

Krüeger, John R. (1961), *Chuvash Manuel*, Bloomington: Indiana University Publications.

Menges, Karl H. (1959) 'CJassification of The Turlde Languages', *Philologiae*

Turcicee Fundamenta, Tomus Primus, Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner.

Johanson, Lars and Eva A. Csátó (1998) (Eds.), *The Turlde Languages*, London and New York: Routledge.

Rasonyi, Laszló (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Róna-Tas, Andras (1982), *Studies in Chuvash EtymologyI*, Studia Uralo-Altaica 17.

Skvortsov, M. Í. (1985), *Çuvaşsko-Russkiy Slovsr'*, Moskva: 'Russkiy Yazık'.

Talat Tekin (1988), *Volga Bulgar Kitsbeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara: TDK Yayınları.

Yılmaz, Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.

Yılmaz, Emine (2004), 'Türkiye Türkolojisinde Çuvaşça Araştırmalarının Sorunları', *V Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirilen*, Ankara: TDK Yayınları.

<http://www.megabaud.fil~karttu!conjugatIholman1.txt>

<http://gov.cap.ru>

*Yard. Doç. Dr. Süer EKER**

* Başkent Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü